

SUMMARY**The Family of Greek-Catholic Parishes in the Bracław area in second half of the 18 century**

Different aspects of the family life of the clergy in the Bracław area were shown. In parochial visitations from 1782–1785 social background and education of parsons and their wives were shown. The attention was paid to children's education and their choice of the future profession.

Key words: Greek Catholic Church, parochial visitations, deanery, parish, parson, family, wife, children, social background, Braclaw area.

Ольга Волос,

*старший викладач кафедри суспільних дисциплін
Миколаївського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти*

РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Розглядається викладання Закону Божого в системі народної освіти на теренах України. Аналізується структура курсу та окремі методичні аспекти викладання. Розкривається земська політика щодо релігійної освіти та виховання. Висвітлюється думка передової педагогічної громадськості України стосовно означеної проблеми.
Ключові слова: народна школа, Закон Божий, законовчитель, земство, Степове Побужжя.

Дослідження минулого вітчизняної освіти дає змогу глибше вивчити наявний історичний досвід, передбачити основні тенденції її розвитку в майбутньому. Вивчення досвіду становлення освіти і виховання на Півдні України дозволяє виявити та розглянути характерні особливості цього процесу в регіоні в історичних межах ХІХ – початку ХХ ст., збагатити історію педагогіки як методологічно, так і фактично.

Серед питань, що стосуються цієї проблематики, хотілося б звернути увагу на релігійну складову освіти і виховання у світських навчальних закладах Степового Побужжя та участь у цьому процесі духовенства.

Зростаюче зацікавлення історико-культурною спадщиною Південного краю, формування регіональної шкільної політики та незначна кількість публікацій з означеної проблеми зумовили вибір автором цієї теми для дослідження.

Метою пропонованої публікації є аналіз навчального процесу з предметів релігійного циклу в системі народної освіти Півдня України та з'ясування ролі місцевих органів самоврядування у релігійному вихованні населення краю.

За характером нагромадженого фактичного матеріалу і методологічними принципами його наукового аналізу, в історії розвитку освіти можна виділити три основних етапи досліджень: 1) дореволюційний (ХІХ ст. – 1917 р.); 2) радянський (з 1917 до 1991 рр.); 3) сучасний (з початку 1990-х рр. до сьогодення).

Для праць першого періоду притаманний поділ на «світську» і «духовну» історію. Стан та розвиток світської школи оцінюється в фундаментальних роботах

В. В. Григор'єва, П. Ф. Каптерева, С. В. Рождественського [10; 19; 26]. Історія земської школи стала предметом зацікавленості Б. Б. Веселовського, В. І. Чарнолуського [7; 31], про зміст щодо змісту освіти та виховання в навчальних закладах вказаного періоду розглядався А. Анастасієвим [1]. Історія церковнопарафіяльної школи вивчалася здебільшого у працях з історії Церкви. Так, зокрема, С. І. Миропольський, А. М. Ванчаков, І. І. Восторгов [24; 4; 6] обґрунтовують необхідність існування церковної школи та високо оцінюють внесок духовенства у справу народної освіти. Більшість робіт, як світського, так і церковного напрямку, мали описовий характер, доволі часто в них відсутній будь-який аналіз. Але, попри це, вони інформативні, містять великий статистичний і фактографічний матеріал. У цей же період з'являються дослідження регіонального рівня. Особливу увагу привертають ті праці, які присвячені становленню та розвитку системи освіти в Херсонській губернії. Це брошури та монографії А. Фармаковського, А. Конощенка, А. Пашутіна, М. Корфа [30; 20; 17; 23], в яких подається структура навчальних закладів, система їхнього управління, організація навчального процесу тощо.

Науковий доробок радянського періоду відрізняє негативна оцінка політики, що проводилася царським урядом у галузі народної освіти. Серед негативних характеристик дореволюційної системи освіти перелічувалися: хаотичність, багатоманітність типів шкіл, становість, нерівноправність жінок, а також національних меншин, низький рівень охоплення дітей початковою освітою. Описуючи радянську систему освіти, науковці акцентували, що вона була створена не шляхом реформування старої, а шляхом її ліквідації та створення нової. Серед авторів численних наукових праць другого періоду потрібно згадати С. А. Каменева, М. О. Константинова, В. Я. Струминського, С. Ф. Єгорова, І. М. Богданова, М. С. Гриценка [18; 21; 15; 3; 12], а також П. М. Нестеренка, А. Г. Готалова-Готліба, які висвітлювали проблеми регіональної дореволюційної освіти [25; 9]. Таким чином, радянські вчені досліджували політику царського уряду стосовно освіти, систему роботи шкіл, динаміку зростання контингенту учнів, розвиток передової педагогічної думки, досвід діяльності окремих шкіл та їхнє матеріальне забезпечення.

Сучасний стан розробки науковцями означеної проблеми свідчить про постійно зростаючий інтерес до неї. За роки незалежної України виконана велика кількість дисертаційних досліджень, видані монографії, в яких автори з національно-культурних позицій аналізують питання тогочасної освіти, з'ясовують роль держави, земств, Святішого Синоду в ліквідації неписьменності населення України. Позитивним є також те, що дослідники подають обґрунтовану характеристику розвитку школи в окремих регіонах нашої країни. Помітним внеском серед регіональних досліджень слід назвати напрацювання В. В. Боброва, І. А. Добрянського, В. В. Послатій [2; 13]. Ці автори зазначають, що зростаючий економічний потенціал на Півдні України сприяв розширенню мережі навчальних закладів у пореформений період та зростанню популярності освіти серед населення південного регіону.

Історіографічний аналіз досліджень, присвячених розвитку релігійної та світської освіти на теренах України до 1917 р., показує, що поза увагою наукової громадськості залишилися доволі важливі питання. Це, зокрема, питання щодо історичних традицій викладання релігійних знань, які склалися в школах, форм проведення занять із Закону Божого, контролю за навчальним процесом та його кадрового забезпечення.

Історія світської школи в Російській імперії бере свій початок в епоху реформ Олександра II, яка почалася після скасування в 1861 р. кріпосного права. В цей час з'явилася ідея створити новий тип школи – на зміну старій церковній школі, яка через обмеженість навчальних предметів не відповідала практичним інтересам держави. Урядові шкільні реформи (1864, 1874 рр.), попри їхню половинчастість, незавершеність та суперечливість, сприяли розширенню мережі народних шкіл. Головною проблемою уряду стала відсутність коштів на цю справу, тому відповідальність за утримання шкіл була покладена на народ.

Важливою подією в житті країни середини 60-х років XIX ст. стало створення земських установ, які взяли на себе вирішення багатьох організаційних, кадрових і фінансових проблем народної освіти. Незважаючи на регламентуючі та обмежувальні дії уряду, органи місцевого самоврядування поступово перейняли на себе функції з відкриття нових шкіл, підтримки існуючих, ведення кадрової політики, навчально-методичного забезпечення освітнього процесу. Земська школа вимагала менше фінансових затрат та більшою мірою була наближена до практичних потреб народу.

В освітніх питаннях права земств вичерпувалися такими пунктами:

- утримання шкіл, подання звітності про фінансові витрати;
- рекомендація кандидатів на вчительські посади;
- вибори попечителів училищ, котрі утримувалися за рахунок земств;
- участь, хоча і незначна, в діяльності училищних рад (два земські представники).

Піклування про початкову освіту відійшло до компетенції повітових земств, які повинні були дбати лише про забезпечення народних шкіл. Впливати на навчально-виховний процес цим органам самоврядування заборонялося. На той час шкільна справа в Російській імперії не мала сталої системи, школи перебували у великому занепаді, підручників не існувало, навчання велося безсистемно, вчителі не були належно підготовлені. Та й перші земські діячі не уявляли, яким має бути характер народної школи.

До 90-х років XIX ст. на організацію шкіл земства виділяли гроші спільно з сільськими громадами, які до створення земств відкривали в окремих селах тільки школи грамоти.

Спершу земська школа була однокласною з трирічним курсом навчання, згодом, на початку XX ст., відкриваються училища з чотирирічним курсом, а подекуди – і з п'яти- та шестирічним курсом навчання. У них вчили читати, писати та рахувати. Оскільки земські школи були у підпорядкуванні Міністерства народної освіти, то програми, навчальні посібники та підручники визначалися цим міністерством.

Кошти, що виділялися земствами на потреби шкільництва, поступово зростали. Так, скажімо, на Херсонщині в 1865 р. на початкові школи було асигновано 6285 крб., з яких, за звітом губернської управи, використали тільки 3160 крб. – у зв'язку з тим, що не знайшлося ні шкіл, які потребували б підтримки, ні учнів, яким необхідна була допомога, ні вчителів, гідних заохочування й піклування про них. А вже через 30 років Херсонське земство взяло на себе третину всіх витрат на школу [5, с. 19]. Таким чином, п'ять українських губерній (Катеринославська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) у 1895 р. внесли до кошторису на народну освіту понад півтора мільярда крб. [7, с. 475–476].

Протягом усього періоду існування земської школи їй постійно намагалися перешкоджати. У 60–70-х роках XIX ст. це робило Міністерство народної освіти, яке, бажаючи перехопити ініціативу земств, починає створювати власні початкові школи та посилює інспекцію. З кінця 80-х – початку 90-х років Державна Дума здійснює кампанію з передачі шкіл до одного відомства, у підпорядкування Синоду.

З дозволу міністра народної освіти й обер-прокурора Синоду Д. Толстого, духовенство береться відкривати церковнопарафіяльні школи. Асигнування на цю справу зростають. Вже 1911 р. в Україні нараховувалося 8465 церковнопарафіяльних шкіл, що становило 42,5 % від загальної кількості початкових шкіл. Земських було 5403 школи, тобто 27,1 %. На початку XX ст. земства засновують школи вищого типу (двокласні початкові). Перша така школа, створена на Катеринославщині Олександрівським повітовим земством, носила ім'я Миколи Корфа, видатного земського діяча, педагога, організатора земських шкіл, який започаткував учительські з'їзди (своєрідні літні курси підготовки вчителів), що проходили в Катеринославській, Херсонській, а пізніше і в інших губерніях [22, с. 20].

Для завідування двокласними школами діяли два колегіальні органи:

– піклувальна рада (до її складу входили обрані повітовими земськими зборами почесний спостерігач і двоє членів ради – завідувач школою та голова повітової земської управи), що відповідала за господарську діяльність;

– педагогічна рада (завідувач школи, законовчитель, викладачі та члени піклувальної ради), яка займалася навчально-виховними справами.

З відкриттям двокласних шкіл необхідно було напрацювати і нові програми. Трирічна школа на той час була простою школою грамоти і тому програмами не передбачалося повідомлення учням найелементарніших наукових знань.

У 1910–1911 рр. розроблено нові програми, які, як зазначалося у пояснювальній записці, мали ознайомити учнів з вітчизняною історією, географією, дати школярям елементарні відомості про явища природи, навчити азів арифметики. Проект навчального плану 1913 р., якщо порівнювати його з планом 1897 р., передбачав зменшення кількості годин на предмети релігійного змісту, на які відводилося 45 % усього навчального часу. За новим навчальним планом, співи були не лише церковними, але й світськими. Це складало 24 % всього чотирирічного курсу навчання.

Зауважимо, що такі предмети, як історія, географія, природознавство, вважалися не обов'язковими в початковій школі. Нові навчальні плани і програми в Україні розроблялися протягом 1910–1915 рр. окремими представниками органів земського та міського самоврядування, різними учительськими товариствами та курсами, а також передовими педагогічними діячами.

Софія Русова у статті “Нова школа”, що опублікована в журналі «Світло», писала: “... в українській початковій школі повинні вивчатися такі предмети: Закон Божий, рідна мова, арифметика, природознавство, географія, ручна праця (малювання, ліплення, різьблення по дереву), співи, фізичне виховання” [27, с. 13–14].

Яків Чепіга (родом із Херсонської губернії, закінчив Новобузьку учительську семінарію) на залик журналу “Світло” в 1913 р. розробив “Проект української школи” [32, с. 20], в якому передбачалася двоступенева початкова школа із загальним шестирічним терміном навчання. Перший ступінь (2 роки) – це підготовка до школи, розвиток дитячої свідомості, ознайомлення з оточенням і

навколишнім життям. Програма включала ігри, забави, прогулянки, працю на городі, в полі, догляд за домашніми тваринами, ліплення, прилучення до природи, казки, пісні у невимушеній обстановці.

На другому ступені навчання, що складав 4 роки, школа була покликана розвивати дитячу самодіяльність, творчу індивідуальність. Зміст навчання передбачав вивчення рідної мови, арифметики, природознавства, історії, географії, російської мови (на 5–6-му році навчання), ручної праці.

Згідно з правилами “зразкових програм предметів, що викладались у початкових народних школах”, законовчитель мав у кожному класі (де учнів було не більше 45) по 6 годин на тиждень, не рахуючи 3 годин на церковний спів. Вчителі мали на тиждень 18 годин основних занять (каліграфія, читання, арифметика та інші предмети) і 3 години співів (в їхні обов’язки входила також робота з учнями, що відстають, та перевірка учнівських зошитів). Отже, третина навчального часу у початковій школі призначалася для вивчення Закону Божого, який, за наказом 1804 р., був обов’язковим предметом у церковнопарафіяльних школах, а згодом і в інших народних школах у подальшому з числа основних предметів не виключався). 1880 р. на губернських земських зборах у Херсонській губернії було прийнято рішення про преміювання законовчителів за викладання Закону Божого в початковій школі по 1 крб. за 2 год. (не більше 50 крб. на рік).

Якщо взяти до уваги середню освіту, то історія викладання Закону Божого не була послідовною. Згідно з імператорського указом 1812 р., Закон Божий був включений у перелік обов’язкових предметів гімназій. Цьому передувала розробка попечителем Санкт-Петербурзького навчального округу графом С. Уваровим альтернативної програми гімназійної освіти, в якій велика увага зверталася на Закон Божий, стародавні мови та словесність.

У 1823 р. був надрукований «Православний Катехизис», складений митрополитом Філаретом, – головний навчальний посібник із Закону Божого в середніх навчальних закладах усіх ступенів. «Катехизис» став основою для складання програми з цього предмета.

Виданий 8 грудня 1828 р. новий «Статут про середні навчальні заклади» передбачав серед обов’язкових предметів і Закон Божий. За цим статутом, програма Закону Божого в гімназії включала:

- вивчення священної історії Старого і Нового Завіту (1–2 класи);
- розширений катехизис (3–4 класи) ;
- церковну історію та Святе Письмо (5–6 класи);
- обов’язки християнина (7 клас).

1851 р. програма зазнала змін: у 1-2 класах додавалося вивчення короткого курсу «Катехизису» та повторення і роз’яснення основних молитов, а в 7 класі, замість обов’язків християнина, викладалося вчення про богослужіння, а також повторювався загальний курс Закону Божого.

Складові курсу розподілялись із урахуванням вікових та психологічних особливостей учнів. При викладанні здійснювалися міжпредметні зв’язки з курсами російської мови і літератури, вітчизняної та зарубіжної історії, психології та логіки.

Предмет стояв на першому місці в програмі не тільки тому, що з нього починали перевідні та вступні іспити, – він був стрижнем всього процесу викладання,

навчальний рік і тривалість канікул залежали від річного кола православних свят, зміст яких пояснювався на уроках.

За указом імператора від 17 січня 1829 р., законовчителя призначали залежно від віросповідання учнів.

Повертаючись до початкової школи в Україні, де предмет викладався церковнослов'янською або російською мовами, зазначимо, що засвоєння цього курсу здебільшого було проблематичним для учнів, бо вони не завжди розуміли, про що розповідає законовчитель.

Прогресивні педагогічні діячі України та представники земських органів самоврядування відстоювали необхідність навчання в початковій школі на перших порах рідною мовою, що сприяло б підвищенню успішності [28, с. 12; 33, с. 15; 11, с. 14; 16, с. 212; 29, с. 52; 14, с. 23–27]. Вчителі та законовчителі початкових шкіл мали надію, що з виданням українською мовою Євангелія процес викладання цього предмета полегшиться.

На з'їзді отців законовчителів, який відбувся 1910 р. в Почаєві, багато делегатів рішуче висловлювались як за навчання в народній школі українською мовою взагалі, так і за викладання нею Закону Божого зокрема, оскільки школярі однаково погано розуміють і російську, і церковнослов'янську. З цього погляду великою подією вважалося благословення у 1905 р. Святішим Синодом закінчення роботи над українським перекладом Євангелія, що, хоча й опосередковано, зрівнювало в правах українську мову з тими, на які вже була перекладена Священна книга. Факт виходу синодального видання українського Євангелія давав педагогам певну надію на дозвіл використання його у школі і, відповідно, на навчання рідної грамоти – адже книгу треба було якось читати. Але такий офіційний дозвіл щодо вживання у школі перекладеного Євангелія так і не з'явився, тому деякі священики самочинно роздавали видання дітям, за що потерпали від шкільного начальства [8, с. 59].

До утворення земств бібліотечної мережі на селі не існувало, і тільки земські управи розпочали справу організації народних та шкільних бібліотек, що були безкоштовними. До лютого 1906 р. діяли обмеження в комплектуванні бібліотек, і лише з цього часу до них стали надходити українські книжки. Переважно в бібліотеках були книжки російською мовою, більшість з них становили рекомендовані духовенством, як-от: «Вибрані житія Святих, чудотворців і мучеників», «Житіє Святого Інокентія Богоносця», «Абіссінія – християнська країна», «Амур – край хрещеного світу».

Всі ці факти свідчать, що протягом XIX ст. становлення шкільного предмета «Закон Божий» відбувалося суголосно із розвитком у державі багатоступеневої освіти і на різних етапах її історії корегувалося та зазнавало змін.

1. Анастасиев А. Народная школа: Руководство для учителей и учительниц. – Москва, 1915. – 581 с.
2. Бобров В. В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України (XIX – поч. XX ст.). – Херсон, 2001. – 250 с.
3. Богданов И. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и СССР (историко-статистические очерки): Статистика. – Москва: 1964. – 195 с.
4. Ванчаков А. М. Заметки о начальной церковной школе (Ввиду проекта закона о всеобщем обучении). – Санкт-Петербург, 1908. – С. 47–49.
5. Волос О. Роль повітових земств Херсонської губернії в становленні народної освіти

- нашого краю (60-ті роки XIX – поч. XX ст.) // Вересень. – 1996. – № 1. – С. 19.
6. Восторгов И. И. Государственная Дума и церковные школы. Бесплатное приложение к ж-лу «Народное образование» за сентябрь 1911 г. – Санкт-Петербург, 1911. – 40 с.
 7. Веселовский Б. Б. История земств за сорок лет. – Санкт-Петербург, 1909. – Т. 1. – 724 с.
 8. Гетьманчук Я. Наші сподівання // Світло. – 1911. – № 4. – С. 59.
 9. Готалов-Готлиб А. Г. Современные педагогические течения. – Херсон, 1925. – 193 с.
 10. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы. – Москва, 1900. – 587 с.
 11. Гринченко Б. На беспросветном пути. – Киев, 1906. – С. 14.
 12. Гриценко М. С. Історія педагогіки. – Київ, 1973. – 448 с.
 13. Добрянский I. A., Постолатій В. В. Громадська приватна ініціатива з розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). – Кіровоград, 1998. – 143 с.
 14. Документы, известия и заметки // Киевская старина. – 1905. – № 3. – С. 23–27.
 15. Егоров С. Ф. Теоретические проблемы содержания школьного образования в педагогике России конца XIX – начала XX века // Вопросы истории школы и педагогики в дореволюционной России. – Москва: Из-во АПН, 1978. – С. 22–37.
 16. Земская хроника // Сборник Херсонского губернского земства. – 1901. – Май. – С. 212.
 17. Исторический очерк г. Елисаветграда / Сост. А. Н. Пашутин. – Елисаветград, 1897. – 176 с.
 18. Каменев С. А. Церковь и просвещение в России. – Москва: Атеист, 1929. – 161 с.
 19. Каптерев П. Ф. История русской педагогики. – Санкт-Петербург, 1909. – 380 с.
 20. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (згадки, нариси, матеріали). – Київ, 1908. – 32 с.
 21. Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. – Москва, 1953. – 479 с.
 22. Корф Н. А. Парижская всемирная выставка // Народная школа. – 1878. – Ч. 12. – С. 20.
 23. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей земских школ. – Санкт-Петербург, 1870. – 349 с.
 24. Миропольский С. И. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. – Санкт-Петербург, 1895. – Вып. 3. – 144 с.
 25. Нестеренко П. М. М. О. Корф і національна українська школа // Записки Одеського наукового товариства. Секція педагогічна. – Одеса, 1930. – № 1.
 26. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1912. – 512 с.
 27. Русова С. Нова школа // Світло. – 1914. – № 7–8. – С. 13–14.
 28. Сірополко С. Школа і книжка // Світло. – 1910. – № 12.
 29. Справа народної освіти на Україні // Світло. – 1911. – Вересень. – С. 52.
 30. Фармаковский В. И. Начальная школа Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1900. – 200 с.
 31. Чарнолуцкий В. И. Земство и народное образование. – Санкт-Петербург, 1911. – 345 с.
 32. Чепіга Я. Ф. Проект Української школи // Світло. – 1914. – № 4. – С. 20.
 33. Черниговец. Вопросы о народном языке в школе // Южные записки. – 1904. – № 12. – С. 15.

SUMMARY

Olga Volos

Religious constituent of educational process in zemskikh schools Pivdnyia Ukraine
The article question is examined in the article «God's Law» in the system of folk education on the walks of life of Ukraine. The structure of course and separate methodical aspects of teaching is analysed. A zemska policy opens up in relation to religious education and education. Opinion of front-rank pedagogical public of Ukraine lights up in relation to the noted problem.

Key words: public school, God's Law, religious teacher, zemstvo, Steppe Pobuzhzhya.